

मुले बदललीत, मुलांविषयीचा दृष्टिकोण बदलू या!

गेल्या वर्षी गोमंतक बालशिक्षण परिषदेच्या फोंडा येथे झालेल्या अधिवेशनास हजर राहण्याची संधी मला मिळाली होती. पुन्हा एकदा, या वर्षी, काणकोण येथील ह्या अधिवेशनास हजर राहण्याची संधी संयोजकांनी दिली याचा मला विशेष आनंद होत आहे. त्यातही, उद्घाटक या नात्याने, या अधिवेशनाचे उद्घाटन झाले, असे जाहीर करण्याचाही आनंद मी घेत आहे.

गोव्यामध्ये शिक्षणातील परिवर्तनाची नांदी, बालशाळांमधील आचार विचाराच्या पायाभूत बदलांतून होत आहे, आणि त्यात गोमंतक बालशिक्षण परिषद महत्त्वाची भूमिका बजावीत आहे, याबद्दल मी परिषदेचे अभिनंदन मनापासून करीत आहे. याचबरोबर अशी अपेक्षाही व्यक्त करीत आहे की गोमंतक बालशिक्षण परिषदेने गोव्यात सर्वदूर आपले पंख पसरावेत आणि 'शास्त्रीय बालशिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण' हा मंत्र घेऊन, गोव्यातील प्रत्येक बालक याचा लाभ घेईल असे पाहावे.

आणखी एक सूचनाही सुरुवातीसच करीत आहे. गोमंतक बालशिक्षण परिषदेने पुढाकार घेऊन, पुढील वर्षी याच काळात, महाराष्ट्र बालशिक्षण परिषद आणि गोमंतक बालशिक्षण परिषद यांचे एकत्रित अधिवेशन घ्यावे. गोव्याच्या शासनाने यासाठी पुरेसे पाठबळ द्यावे. आणि कार्यकर्त्यांनी या निमित्ताने बालशिक्षणाचा संदेश संपूर्ण गोव्यामध्ये पोचवावा. हे सारे प्रभावीपणे व्हावे, यासाठी आजच्या माझ्या या उद्घाटनपर भाषणात एका नव्या विचाराकडे आपले लक्ष वेधण्याचा प्रयत्न मी करणार आहे.

विसाव्या शतकाच्या दुसऱ्या-तिसऱ्या दशकांत गिजुभाई बंधेका, ताराबाई मोडक आणि सरलादेवी साराभाई यांनी, या देशाला शास्त्रीय बालशिक्षणाची पहिली-वहिली ओळख करून दिली; आपापल्या परीने कार्याचा विचार व विस्तारही केला. त्यामुळे आज भारताला, बालशिक्षण नवीन राहिलेले नाही. देशभरच बालशिक्षण आचरणात आणले जात आहे.

विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीस बालशिक्षणाची नांदी करताना या बालशिक्षणातील प्रणेत्यांसमोर असणारे बालक हे, अर्थातच विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीचे बालक होते, बालकाचे शिक्षण करण्याच्या पद्धती त्या काळात मान्य अशा होत्या; बालकाविषयीचा प्रौढांचा आणि एकूण समाजाचा दृष्टिकोणही त्या काळाला साजेसा असाच होता. परंतु आज, एकविसाव्या शतकाच्या सुरुवातीस, आपल्यासमोर असणारे बालक हे अगदीच वेगळे आहे. त्यामुळे, त्याच्या शिक्षणाचा जो काही विचार करतो आहोत, त्यातही बदल करण्याची गरज निर्माण झाली आहे. आणि मुख्य म्हणजे, या 'नव्या' 'बालकांविषयीचा नवा दृष्टिकोण' आपण स्वीकारण्याची गरज आहे. साहजिकच, या नव्या दृष्टिकोणातून नवे बालशिक्षण उभारण्यासाठी आपल्याला आपली तयारी करायची आहे.

विसाव्या शतकातले बालक सामाजिकदृष्ट्या, तत्कालीन नितीनियम, रूढींच्या प्रभावाखाली असलेले, धार्मिक परंपरांखाली दबलेले, सांस्कृतिकदृष्ट्या मर्यादित आणि ठराविक-तेचतेच अनुभव प्राप्त करणारे, कौटुंबिक पुरुषप्रधान, प्रौढकेंद्री वातावरणात उपदेशामृत पिणारे, शाळांमधून सैनिकी स्वरूपाच्या शिस्तीखाली दबलेले आणि परिसरात केवळ गृहीत धरलेले असे होते. या बालकाला स्वतःच्या आचारविचारांचे फारसे स्वातंत्र्य नव्हते. त्यांचे दैनंदिन व्यवहार कुटुंबाने ठरवून दिलेले आणि शाळेत विशिष्ट अभ्यासक्रमाने व क्रमिक पुस्तकाने बंदिस्त केलेले होते. त्यांचे शिकणे हे केवळ अभ्यासक्रमातील विषयांचे नि शिक्षकांच्या शिकविण्यावर अवलंबून असलेले असे होते. शाळेत नि घरीसुद्धा 'गप्प बसा', 'अभ्यास कर' आणि 'हुंदडू नका' या प्रौढांच्या मार्गदर्शक संस्कृतीने बालकाचा विकासक्रम चालत होता. आपल्या आवडी-निवडीने वागण्याची फारशी मोकळीक नव्हती. प्रत्येक बालक हे एकूण सर्व बालकांसारखेच पण, कमी-अधिक बुद्धिमत्ता मात्र प्राप्त केलेले असे मानले जात होते. मनाने अजाण, बुद्धिने 'कोरी पाटी' आणि भावनेने दुर्लक्षित असे हे, विसाव्या शतकात वावरणारे बालक होते.

बालकाच्या अंतर्गत मनाचा, त्याच्या मेंदूचा फारसा थांगपत्ता लागलेला नसल्यामुळे, बालकाच्या बाह्य वर्तणुकीलाच सर्वतोपरी वळण लावण्याचा प्रयत्न, हाच बालकाच्या शिक्षणाचा प्रधान हेतू मानलेला होता.

एकविसाव्या शतकाच्या सुरुवातीस, बालकाचे एक वेगळेच स्वरूप, एक वेगळेच चित्र आपल्यासमोर उभे ठाकते आहे. विसाव्या शतकात उपलब्ध नव्हती अशी बालकाबाबतची कितीतरी नवीन माहिती आज आपल्याला मिळाली आहे. त्यामुळे आजचे बालक हे एक पूर्वीपेक्षा वेगळे असे 'नवे बालक' आपल्यापुढे आहे. त्याच्या नैसर्गिक क्षमता, त्याच्या गरजा, त्याच्या आवडी-निवडी, बुद्धिमत्ता, त्याची भावनिकता, त्याचा आकलन वेग अशा कितीतरी नव्या गोष्टींचा विचार करूनच त्याच्या शिक्षणाची तजवीज आपल्याला करायची आहे.

१९५०च्या दशकात पियाजेच्या संशोधनाला स्थिरता आली. त्याचे बालकाविषयीचे मानसशास्त्रीय आडाखे, बालकाविषयीची वेगळी दृष्टी देते. बालक ही प्रौढांची लहान प्रतिकृती नसते तर बालक हे प्रौढांपेक्षा गुणात्मकदृष्ट्या वेगळे असते. मुलाच्या बौद्धिकतेचा विकास हा त्याच्या टप्प्याटप्प्याने तयार होत जाणाऱ्या शारीरिक परिपक्वतेशी संबंधित असतो; आणि हे वयोमानानुसार असणारे बौद्धिकतेचे टप्पे असे असतात की प्रत्येक मूल या टप्प्यांतून पायरी-पायरीने जातच असते. या बाबतीत जगातील सर्वच मुले समान असतात. पण, असे जरी असले तरी प्रत्येक बालकाची, विशिष्ट वेळची, विशिष्ट बाबतीतली स्थिती नि गती वेगवेगळी असते, आणि या बाबतीत प्रत्येक बालक भिन्न असते. ही अशाप्रकारची आणि पुन्हा प्रत्येक बालक शिकते कसे याबाबतची खूपशी नवी माहिती पियाजेचे संशोधन आपल्याला पुरवते.

अगदी बाल्यावस्थेतील मुले, जन्मल्यापासूनच जगाची ओळख करून घेतात ती स्वतःच्या उत्स्फूर्त नि आजूबाजूच्या जगाशी होणाऱ्या नैसर्गिक क्रिया-प्रतिक्रियांतून. पुढे वाढत्या वयाबरोबर अधिक गुंतागुंतीच्या आकलनविषयक संरचना यांतूनच, तयार होत जातात आणि मग मुले वाढत्या अमूर्त स्तरांवरच्या मानस क्रिया उपजत पद्धतीने करू लागतात. आपल्या उपजत सामर्थ्यानिशी व्याकरणासहित स्पष्ट भाषेत, समजले त्याची

अभिव्यक्तीही करू शकतात. अशाप्रकारे, मुले ही आपली आपणच जगाची ओळख करून घेतात आणि आपल्या कृतिशीलतेने स्वतःचे प्रश्न स्वतःच सोडवत जातात. पियाजेच्या संशोधनांतून झालेली बालकाची ही ओळख जगाला नवी होती; तोवरच्या समाजाच्या बालकाविषयीच्या संकल्पनेशी ही ओळख मिळती-जुळती नव्हती.

१९७०-८०च्या दशकांत, दुसरा एक मानसशास्त्रज्ञ ब्रुनर याने, बालक शिकते कसे याबाबतच्या ज्ञानात, एक पाऊल पुढे टाकले. मुले, जगाची ओळख करून घेतात, याचाच अर्थ असा की, ती याबाबतच्या प्रतिमा स्वतःच निर्माण करित जातात, विस्तारतात किंवा बदलतातही. ही प्रक्रिया त्यांच्या मानसपातळीवर तीन तऱ्हांनी घडून येते. मुले आपल्या अनुभवांचे रूपांतर ज्ञानात करतात ते, स्वतःच्या कृतींद्वारे, किंवा मानसपातळीवर चित्रांकित करून अथवा कालांतराने चिन्हांकित भाषा अवगत करून. ब्रुनरने, मुलांच्या ज्ञाननिर्मितीच्या प्रक्रियेत असलेले समाज-संस्कृतीचे महत्त्वही अधोरेखित केले आहे.

याच काळात, लहान मुले, कुणीही न शिकविता, अतिशय वेगाने आणि व्याकरणासहित आपली पहिली भाषा कशी आत्मसात करतात, हे चॉम्स्कीने आपल्या संशोधनांतून नेटकेपणाने दाखवून दिले. चॉम्स्कीने, बालकाच्या मेंदूमध्ये उपजतच वसलेल्या भाषा आत्मसात करण्याच्या क्षमतांवर आपल्या विवेचनात जोर दिला तर ब्रुनरने त्याला, मुलांच्या भाषा शिक्षणात सहाय्यक असलेल्या सामाजिक व्यवस्थेची जोड दिली. पुढे मेंदू संशोधनांतून भाषा आत्मसात होण्याच्या, बालकाच्या, अंतर्गत प्रक्रियेवर अधिक प्रकाश पडला.

आता, मुलांच्या भाषा आत्मसात करण्याच्या नैसर्गिक प्रक्रिया आणि शिकण्याच्या प्रक्रिया माहीत होऊन, त्यावर मेंदू संशोधनाने शिक्वामोर्तबही केले आहे. त्यामुळे आपल्यासमोर असणारे बालक हे 'मातीचा गोळा' अथवा 'कोरी पाटी' नाही, हे आपणास ज्ञात झाले आहे. एवढेच नव्हे तर प्रत्येक बालक-म्हणजे त्याचा मेंदू-शोधप्रवृत्ती व शोधक्षमता घेऊन आला आहे आणि याच्या सहाय्याने बालक स्वतःच्या ज्ञानाची रचना स्वतःच करू शकते, हेही निश्चितपणे कळले आहे.

१९८०च्या दशकातच, गार्डनर यांचा बहुविध बुद्धिमत्तांचा विचार ठळकपणे सिद्धांत स्वरूपात पुढे आला आणि त्याने जुन्या बुद्धिमत्तेबाबतच्या, सार्वत्रिकरित्या स्वीकारल्या गेलेल्या संकल्पनेला मुळातूनच उखडून काढले आहे. बुद्धिमत्ता एक नसून अनेक असतात, आणि प्रत्येकच बालक, कोणत्या ना कोणत्या बाबतीत बुद्धिमान असते असे गार्डनरने मांडले आहे. प्रत्येकालाच बुद्धिमत्तांचा विशिष्ट पट प्राप्त झालेला असतो, पण, प्रत्येकाचा हा पट दुसऱ्यापेक्षा वेगळा असतो त्यामुळे एक बालक दुसऱ्यासारखे नसते. तरीही प्रत्येक बालक हुशार असते मात्र प्रत्येकाची हुशारी भिन्न भिन्न क्षेत्रांत असते हे आता आपल्याला माहीत झाले आहे.

१९९०च्या दशकाला 'मेंदू संशोधनाचे दशक' म्हणून संबोधले जाते. या व नंतरच्या म्हणजे एकविसाव्या शतकाच्या पहिल्या दशकात मेंदूविषयक संशोधनांना वेग आला, इतकेच नव्हे तर त्याचा बालकाच्या विकासाशी आणि शिक्षणाशी संबंध बांधणारे तात्त्विक व व्यावहारिक विवेचन होऊ लागले. 'मेंदूविकासक शिक्षण', 'मेंदूआधारित शिक्षण', 'मेंदू पूरक शिक्षण', 'मेंदू विघातक शिक्षण', अशा नवसंकल्पना

शिक्षणात येऊन स्थिरावू लागल्या. मेंदू हा माणसाचा शिकण्याचा अवयव आहे हे स्पष्ट होऊन, मेंदूचा शिक्षणावर होणारा परिणाम आणि शिकण्याचा मेंदूवर होणारा परिणाम या दोन दिशांनी बालकाच्या शिकण्याचा विचार आज होत आहे.

एक ठळक उदाहरण घेता येईल. याच, विसाव्या शतकाच्या अखेरच्या काही वर्षांमध्ये, बालकाच्या शिक्षणात, त्याच्या भावनांचे स्थान महत्त्वाचे असते असे दिसून आले आहे. मूल शिकायला प्रवृत्त होते तेच मुळी भावनेने ते अस्थिर नसेल तरच. शिवाय त्याच्या शिकण्याच्या किंवा त्याला शिकविण्याच्या पद्धती अशा असल्या पाहिजे की ज्यामुळे त्याच्यावर भावनिक आघात होता कामा नयेत. बालकाचे मन स्थिर असेल, त्याला शिकण्यात काहीतरी आपणहून करायला मिळणार असेल, त्याच्यापुढे सतत काही काही नवे शिकण्याची छोटी छोटी आव्हाने असतील तर मुलांचे शिकणे आनंदमय होते. अशा साऱ्या माहितीतून आपल्यापुढे आनंदाने शिकणारे आणि शिकण्यात आनंद घेणारे बालक, हे या नव्या युगाचे बालक म्हणून आपल्यासमोर उभे राहते.

आजच्या तंत्रज्ञानाच्या, शास्त्रज्ञानाच्या आणि गुंतागुंतीच्या सामाजिक वातावरणात, आजचे बालक हे उद्याच्या त्याच्या जीवनासाठी, जर शिकणातून घडणार असेल तर हे शिक्षण कशाकरता नि कसे असेल याविषयी हॉवर्ड गार्डनर यांनी केलेली एक टिप्पणी मला दिशादर्शक वाटते आहे. गार्डनर लिहितात, 'मला मुलांनी जगाचे आकलन करून घ्यायला हवे आहे. पण ते केवळ जग आकर्षक आहे आणि मानवी उत्सुकतेने भरले आहे म्हणून नव्हे, तर जग अधिक चांगले बनविण्याची पात्रता त्यांच्यामध्ये यावी म्हणून त्यांनी ते समजून घेतले पाहिजे. ज्ञान आणि नैतिकता एक नाहीत, पण, आपल्याला पूर्वीच्या चुका वगळून अधिक उत्पादक दिशेने जायचे असेल तर दोन्हींची आवश्यकता आहे. जगाच्या आकलनाचा एक महत्त्वाचा भाग म्हणजे, आपण कोण आहोत आणि आपण काय करू शकतो हे समजून घेणे. अखेरीस, आपण आपल्या ज्ञानाचे सार आपल्यासाठीच काढले पाहिजे. या आपल्या आकलनाच्या आधारेच, या अपूर्ण जगात ज्ञानाचा उपयोग बरे किंवा वाईट घडविण्यासाठी आपल्याकडून केला जाणार आहे'.

बालकाच्या उद्याच्या जीवनाला वळण लावण्याची जबाबदारी त्याच्या आजच्या शिक्षणाने पेलायची असेल तर, त्यासाठी शिक्षणरचना ठरविण्याची जबाबदारी आपण घ्यायला हवी आहे. ही शिक्षणरचना कशी असावी याची काही सूत्रे मी आपल्यापुढे ठेवू शकेन.

- ❖ पहिली गोष्ट अशी की, बौद्धिकता आणि नैतिकता म्हणजेच, ज्ञान आणि नीती हातात हात घालून जाईल अशी शिक्षणरचना आपल्याला करावी लागणार आहे. त्याकरिता शाळांमधील विषयांच्या शिक्षणाला मूल्यशिक्षणाचे कोंदण असावे लागेल.
- ❖ वेगवेगळ्या विषयांचे पायाभूत आकलन विद्यार्थ्यांना आणि विद्यार्थ्यांच्या वेगवेगळ्या क्षमतांचे आकलन शिक्षिकांना असेल अशी शिक्षणरचना आता, आपल्याला हवी आहे.

- ❖ मुलांची सामाजिक एकता आणि वैयक्तिक भिन्नता यांचा एकत्रित विचार असणारी शिक्षणरचना आपल्याला बांधायला हवी.
- ❖ लोकशाहीतील सुजाण नागरिकत्वाचे, निसर्गातील विविधता व पर्यावरणाची शुद्धता सांभाळण्याचे आणि संस्कृतीच्या विविधतेचा आदर ठेवून, विश्वशांतीचे स्वप्न पाहण्याचे उद्दिष्ट शिक्षणाला आपल्यापुढे ठेवावे लागेल.

ही सूत्रे लक्षात घेऊन, एकूण शिक्षणाचे स्वरूप आपण नव्याने ठरवायला हवे आहे. आणि त्याची सुरुवात बालशिक्षणापासून करायला हवी आहे. नव्या शतकाच्या, नव्या बालकाचे नवे शिक्षण अमलात आणायचे असेल तर पालकांनाही ही नवी दृष्टी देण्यासाठी, त्यांचे प्रबोधन करीत राहावे लागणार आहे.

